

ETNİK MÜNAQIŞƏLƏR DÖVLƏTÇİLİYƏ TƏHLÜKƏ KİMİ

Gültəkin İSMAYILOVA,

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun

Sosial psixologiya şöbəsinin kiçik elmi işçisi,

gulya.alibekova@rambler.ru

AÇAR SÖZLƏR: *etnos, münaqişə, etnik əlaqə, qruplararası münaqişələr, uyğunsuzluq.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *этнос, конфликт, этническое взаимодействие, межгрупповые конфликты, несовместимость.*

KEY WORDS: *ethnos, conflict, ethnic interaction, intergroup conflicts, incompatibility.*

Etnik münaqişə sosial münaqişələrin xüsusi formasıdır. O, öz təsir dairəsinə münaqişələrin başqa obyektlərini cəlb etmək qabiliyyətinə malikdir. Mütəxəssislərin bir qismi hesab edir ki, sırf etnik münaqişələr, yəni etnik fərqliliklərə görə qarşıdurmalar təbii cəhətdən mövcud deyil. Həmçinin dünya tarixinin təcrübəsi göstərir ki, bu münaqişələr geniş əraziləri əhatə edə bilər. Məsələn, ondadır ki, istənilən etnik münaqişə, eyni zamanda siyasi münaqişə kimi çıxış edir. Etnik münaqişə həmişə siyasi hadisə sayılır, çünki hədəflərə nail olmaq üçün, bir qayda olaraq, siyasi yollardan və üsullardan istifadə edilir.

Etnoslararası gərginliyin meydana gəlməsində etnik münasibətlərin tarixi böyük rol oynayır. Tarixən mitinqlər sosial gərginliyin etnik gərginliyə keçməsinə zəmin yaradır. Belə olduğu təqdirdə xalqın bu vəziyyətdən çıxması yollarını araşdırmaqdan daha vacib amilə çevrilir. Kütləvi psixi vəziyyət kimi etnik gərginlik emosional yoluxmaya, psixoloji təlqinə və bənzətməyə əsaslanır. Kütlə psixologiyasına əsasən, fərd özünə tənqidi münasibətin və davranış məsuliyyətinin səviyyəsini aşağı salır, emosional davranış rəşional davranış üstələyir, ümumi gücün və şəxsi anonimliyini dərk edilməsi baş verir.

Dünya problemlərinin tədqiqatı üzrə Stokholm Beynəlxalq İnstitutunun məlumatına görə, 90-cı illərin ortalarında baş vermiş bütün hərbi münaqişələrin 70%-dən çoxu etnik xarakter daşıyırdı. Buna görə də etnik münaqişələr problemi tədqiqatların ən əhəmiyyətli və aktual istiqaməti olaraq qalır. İstənilən sosial, həmçinin etnik münaqişənin təbiəti həmişə mürəkkəbdir və ziddiyyətlidir, çünki konfliktogen amillər tərəflərin açıq və gizli maraqları, qarşıdurmaların müəyyən edilmiş mərhələləri və formalarına malikdir [1].

Hər bir canlı orqanizm kimi (etnos bio-sosio-mədəni orqanizmdir), etnik birlik dağıdıcı hərəkətlərə müqavimət göstərir və ya onları zəiflətmək üçün uyğunlaşma formalarını axtarır. Buna görə etnoslararası gərginlik vəziyyəti yalnız münaqişənin psixoloji fonu deyil, həm də öz maraqlarının müdafiəsi üçün etnosun daxili psixoloji resurslarının səfərbərliyi üsuludur. Müasir bəşəriyyət çoxsaylı və müxtəlif etnik birliklərin (millətlər, tayfalar, etnik qruplar və s.) daxil

olduğu kifayət qədər mürəkkəb sistemi təşkil edir. Bununla belə, hamısı bir-birindən öz sayı, həm də inkişaf səviyyəsinə görə fərqlənir. Dünya xalqlarının inkişafında ictimai-iqtisadi, etnik və demoqrafik proseslərin eyni olmaması özünəməxsus şəkildə dünyanın siyasi xəritəsində əksini tapmışdır. Planetdə məskən salan bütün etnik birliklər 200-dən çox dövlətin tərkibinə daxildir. Buna görə müasir dövlətlərin əksəriyyəti polietnikdir [2].

Etnik strukturun bütün bu rəngarəngliyi müntəzəm surətdə müxtəlif problem və ziddiyyətlər, gərginlik, xalqlar arasında münasibətlərdə münaqişələr doğurur. Onlardan bəziləri davamlı xarakter daşıyır və bir neçə onillik davam edə bilər.

Etnik gərginliyin dərəcəsi etnoslararası kommunikasiyaların strukturundan və məzmunundan, etnik mədəniyyətinin xüsusiyyətləri və onların arasında əlaqələrin tarixi xarakterindən asılıdır. Bu komponentlər dövlətin tərkibindəki etnoslararası münasibətlərin mövcud təcrübəsinə münasibəti ifadə edən təsəvvürlər, fikirlər, inamlar, həmçinin davranış modelləri, etnosun tarixi yaddaşının ayrı fraqmentləri şəklində mövcud olur. Psixoloji cəhətdən qrupda kumulyativ effekt (lat. kumulo - toplamaq) - bir qayda olaraq, həyəcanlı və ya təcavüzkar məzmunlu emosional dalğanın gücləndirilməsi müşahidə olunur. Kütlə işində emosiyalardan hərəkətə keçmək çox asandır - bunun üçün lider və ya lider qrup lazımdır. Burada zorakılığa keçid ehtimalı çox böyükdür, bu da daha çox etnik gərginliyi gücləndirir.

Qeyri-formal kommunikasiyalar sistemində sürətlə dövr edən şayiələr etnik zəmində gərginliyin dərinləşməsi prosesini əhəmiyyətli dərəcədə stimullaşdırır. Şayiə cəmiyyətdə ümumi əhval-ruhiyyəni əks etdirən real və ya uydurulmuş hadisənin qeyri-dəqiq təsviri və stereotipləridir. Şayiələrə diqqət yetirməmək çox təhlükəlidir, çünki informasiya vakuumu və ya təhrif edilmiş məlumatlar mətbuatda yeni şayiələr doğurur [3].

Belə vəziyyətlər mənfi reaksiyaya səbəb olan emosiyalar yaradır, qıcıqlandırıcı amillərin dairəsi artır. Belə ki, ən adi, neytral sözlər və insanlar təcavüzkar kimi qarşılanır. Münasibətlərdə bir qədər sərtləşmə müşahidə olunur ("biz" və "onlar"). Özünün mənsub olduğu etnik qrup daha müsbət, başqalarının isə daha mənfi qiymətləndirilir. Belə ki, bütün uğurları daxili xidmətlərə, uğursuzluqları isə xarici səbəblərə bağlayırlar. Ən əsası isə xarici qüvvə dedikdə avtomatik başqa etnik qrup dərk edilir. Münaqişəli vəziyyətin gərginliyi, informasiya ünsiyyətinin çətinliyi, qarşılıqlı ziddiyyət və uyğunsuzluqda əminlik tərəfdaşlarda təcavüzkarlıq vəziyyətinin formalaşması üçün şərait yaradır. Yaxşı məlumdur ki, belə psixi vəziyyət insanı rəşional davranışdan uzaqlaşdırır. Belə şəraitdə istənilən hərəkət başqa tərəfin kəskin cavab reaksiyasına səbəb olur və nəticədə iştirakçıların ümumi qarşılıqlı əlaqəsi ilə nəticələnir.

Buna görə etnik münaqişə dedikdə maraqların vahid məkan daxilində ayrı-ayrı etnik qrupların hədəflərinin uyğunsuzluğuyla şərtlənmiş sosial vəziyyət anlaşılır. Bu, etnik qrupun başqa etnik qruplarla və dövlətlə münasibətlərdə öz vəziyyətini dəyişdirmək cəhdində ifadə edilir. Etnoslararası gərginliyi, münaqişələri etnosların mövcudluğu faktı deyil, inkişaf etdirdikləri siyasi, ictimai-iqtisadi və tarixi şərait doğurur. Etnik münaqişələrin yaranmasının əsas səbəbləri məhz bu şəraitdir [4].

İstənilən etnik münaqişənin əsasında, bir qayda olaraq, səbəblər qrupu dayanır, onlardan

əsas və ikinci dərəcəlilikləri seçmək olar. Əksər hallarda etnik münaqişələrin əsas səbəbləri kimi ərazi mübahisələri, miqrasiyalar və yerdəyişmələr, tarixi yaddaş, öz müqəddəratını təyin etməyə cəhd, maddi resurslar və ya onların yenidən paylaşdırılması uğrunda mübarizə, əmək bölgüsü sahəsində etnoslar arasında rəqabət və başqaları çıxış edir.

Etnik münaqişələr mövcud etnosiyasi məkanın “yenidən biçilməsini” nəzərdə tutur. Bunun əsaslandırılması üçün, bir qayda olaraq, tarixi faktlardan istifadə olunur. Arqument və sübut qismində bu və ya digər ərazinin ötən əsrlərdə müəyyən etnosa məxsusluğu əsaslandırılır. Bu zaman tərəflərdən hər birinin fikrincə, məhz onlar bu əraziyə dair hüquqlarını təsdiqləyən təkzibedilməz tarixi sübutlara malikdirlər. Problemin mahiyyəti adətən ondan ibarətdir ki, keçmişdə əhalinin çoxsaylı köçmələri və digər geosiyasi proseslər nəticəsində etnosun məskunlaşma ərazisi və dövlətlərin sərhədləri dəfələrlə dəyişirdi. Mübahisə edən tərəflər məqsədlərindən asılı olaraq mübahisəli ərazinin etnik mənsubiyyəti dövrünü kifayət qədər sərbəst seçir.

Tarixə ikitərəfli yanaşma mübahisələrin həllinə gətirmir, əksinə, onları daha dolaşq və subyektiv edir. Ərazi mübahisələri öz çətinlikləri üzündən, demək olar ki, həllolunmazdır və ayrı-ayrı liderlərin, siyasi hərəkətlərin proqramlarında bu problemlərin qoyuluşu əksər hallarda yetişən etnik münaqişənin əsas əlamətidir. Cəmiyyət demokratikləşdikcə faktiki statusu olmayan həmin etnosların iqtisadiyyatının inkişafı və mədəniyyətinin yüksəlişi nəticəsində onların mühitində müstəqil milli dövlət yaratmaq məqsədini daşıyan hərəkətlər yaranır [5].

Əgər tarixin müəyyən mərhələsində etnosun dövlətçilik ənənəsi mövcud olub və onu sonradan itiribse, belə hərəkətlər xüsusilə nüfuzlu ola bilər. Öz dövlət statusunun dəyişikliyinə cəhdlər etnik münaqişələrin ən çox rast gəlinən səbəblərindən biridir. Ancaq etnik qrupların istənilən iddiaları, mövcud sərhədlərə yenidən baxılması tələbləri titul etnos tərəfindən çox ağır qəbul edilir və etnik zəmində gərginliyin kəskin eskalasiyasına aparır. Etnik münaqişələrin mühüm amili qismində milli siyasət sahəsində zorakılıq əməllərinin izlərini saxlayan milli sərhədlərin özbaşına dəyişdirilməsi, xalqların deportasiyası, etnik birliklərin süni parçalanması, ədalətsiz milli quruluş, “işçi qüvvəsinin” məcburi köçürülməsi kimi xalqların tarixi yaddaşı çıxış edə bilər.

Etnik münaqişələrin müasir müxtəlifliyi yalnız yuxarıda qeyd edilmiş səbəblərdən doğmamışdır. Hər konkret münaqişənin formalaşmasının və inkişafının təhlili üçün onun müəyyən aspektlərini seçib, bu siyahını davam etdirmək və dərinləşdirmək olar. Etnik münaqişələrin səbəblərini anlamaq üçün hər konkret münaqişənin spesifikasiyasını, həmçinin münaqişəli vəziyyətin onun gedişində dəyişə biləcəyi amilləri nəzərə almaq lazımdır. Etnik münaqişələrin bu xüsusiyyətləri əsasən postsovet məkanında görünür [2].

Təzəhür formasına görə gizli və aşkar etnik münaqişələri ayırmaq olar. Gizli münaqişələr onilliklərlə mövcud ola və yalnız müəyyən ictimai şəraitdə açıq münaqişələrə keçə bilər. Bir qayda olaraq, gizli münaqişələr bilavasitə insanların həyat fəaliyyəti üçün təhlükələr yaratmır və məhz bu formada münaqişələri həll etmək daha əlverişlidir. Etnik münaqişələri həmçinin mübarizə aparən tərəflərin hərəkətlərinin xarakteri üzrə təsnif etmək olar. Məsələn, zorakı və

ya qeyri-zorakı. Öz növbəsində, zorakı münaqişələr bu formalarda özünü göstərir: regional müharibələr, yəni nizami ordunun iştirakı və ağır silahlardan istifadə ilə silahlı toqquşmalar; bir neçə gün davam edən və qurbanlarla müşayiət olunan qısamüddətli silahlı toqquşmalar. Belə toqquşmaları adətən münaqişə-qiyam, münaqişə-talan adlandırırlar.

Digər münaqişələri təzahür forması üzrə silahsızlara aid etmək olar. Onların arasında münaqişə edən tərəflərin maraqlarını reallaşdıran, konstitusiyaya və qanunvericilik normalarına zidd gələn institusional formalı münaqişələr seçilir. Silahsız münaqişələrin daha bir forması vətəndaş itaətsizliyi aksiyaları, qanunsuz mitinq və nümayişlərdir.

Göstərilən formaların hər biri iştirakçı şəxslər, yaxud münaqişənin əsas subyektlərinə görə bir-birindən fərqlənir. İnstitusional forma zamanı əsas fəaliyyət göstərən şəxslər hakimiyyət qurumları, siyasi partiyalar və birliklər, tələblərini hakimiyyət institutları vasitəsi ilə yerinə yetirən ictimai hərəkətin nümayəndələridir. Münaqişənin manifest formasında xeyli insan kütləsi subyekt kimi çıxış edir, buna görə münaqişənin bu formasını “kütləvi hərəkətlər münaqişəsi” adlandırırlar. Öz-özlüyündə “kütləvi hərəkətlər” anlayışı nisbidir, amma münaqişə zonalarında həmişə ayrı-ayrı qrupların hərəkətlərini və kütləvi çıxışları dəqiq ayırmaq olar. Adətən, iqtisadi, siyasi və ya digər sosial-iqtisadi səbəblərdən baş verərkən münaqişələr sonrakı mərhələlərdə etnik xarakter alır [3].

Keçmiş SSRİ-nin ərazisi də etnokonfliktogen sahədir (Qafqaz regionu), çünki çoxmillətli dövlətdə istənilən məsələ - iqtisadi, siyasi, mədəni - daim etnik xarakter daşıyır. Etnik münaqişə öz xüsusiyyətlərinə görə sosial münaqişənin xüsusi formasıdır. Birincisi, o, mühüm siyasi tərəflərə malikdir, siyasi mübarizəni gizlədə bilər və ya münaqişənin predmeti etnik qrupun statusu olduğu halda onun siyasi təbiəti üzə çıxar. İkincisi, bu münaqişələr maraqların toqquşması deyil, daha çox, identiklik münaqişəsidir. Birincilər həll olunandır, çünki maraqları paylaşmaq olar. İkinci halda isə hadisənin “nizama salınması” haqqında danışmaq olar - gizli mərhələyə köçürmə, bu da dəyişkənliklə fərqlənə bilər. Üçüncüsü, etnik münaqişə irrasionallığın yüksək dərəcəsi, aqressivliyin böyük potensialı ilə fərqlənərək dağılma, yəni destruksiya rəmzinə çevrilmişdir. Belə münaqişələrin konstruktivliyi bildirir ki, onlar empirik formada etnik qruplar arasında mövcud münasibətlərin tükənməsini, milli siyasətin qeyri-qənaətbəxş həyata keçirilməsini nümayiş etdirir.

Etnik münaqişələrin nizama salınması çox mürəkkəb prosesdir. Bu cür münaqişələri yalnız ləngitmək, onların zorakı xarakterinin qarşısını almaq olar. Zəifləmə üsullarından biri münaqişədə iştirak edən qüvvələrin dezintegrasiyasıdır. Məsələn, tədbirlər sisteminin köməyi ilə ən radikal qrupların izolyasiyası, kompromislərə və danışıqlara meyilli qüvvələrin dəstəklənməsi. Münaqişələrin nizama salınmasının üç universal metodu mövcuddur: birtərəfli addımlar tərəflərdən birinin qələbəsinin reallaşdırmasını, rəqibin qarşısında kapitulyasiyasını, münaqişəli vəziyyətə etinasızlığı, hüquqi instansiyalara müraciəti nəzərdə tutur. Kompromis metodu problemin həllində hər iki tərəfdən güzəştlər gözləyir. Adətən, bu, müvəqqəti razılaşma olur. İntegrasiya metodu yeni qarşılıqlı məqbul qərarın hazırlanmasıyla bağlıdır. Aydındır ki, ilk iki halda etnik münaqişə sona qədər nizama salınmır və münaqişənin yeni dalğası mümkündür.

Sonuncu variant birbaşa və ya vasitəçilərin köməyi ilə danışıqların keçirilməsini güman edən siyasi tənziqləmədir, həmçinin öhdəsinə qoyulan razılıqlar formasında onların nəticələrinin bərkidilməsidir [5].

Etno-siyasi münasibətlər öz-özülüyündə konfliktogendir. Buna siyasi səhvlər əlavə ediləndə onların dağıdıcılıq potensialı dəfələrlə artır. Amma onlar eyni sxemə uyğun inkişaf edirlər: zərərçəkən etnos ədalətin bərpa olunması, bu və ya digər formada öz dövlətçiliyini bərqərar olunması üçün zəmanət tələb edir. Hər bir dövlətin birinci əlaməti ərazidir. Buna görə ərazi iddiaları təxminən bütün etnik münaqişələrin 2/3-ni təşkil edir. Etnik münaqişələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri var: 1) Bütün etnik münaqişələr kompleks, mürəkkəb xarakterli olur; 2) Münaqişələr həmişə emosiyaların yüksək dərəcəsi, insan təbiətinin irrasional tərəflərinin təzahürü ilə fərqlənir; 3) Əksər münaqişələr dərin tarixi köklərə malikdir. Belə köklərə olmasa da onları hökmən yaradırlar; 4) Etnik münaqişələr yüksək səfərbərliklə səciyyələnir. Müdafiə edilən etnik xüsusiyyətlər (dil, mədəniyyət) etnosun hər üzvünün gündəlik həyatını təşkil edir və onların müdafiəsində hərəkətin kütləvi xarakterini təmin edir; 5) Etnik münaqişələr “xroniki” xarakter daşıyır, onlar son nəticəyə malik deyil. Çünki etnik münasibətlər, əlaqələr olduqca mobildir. İndiki nəslə qane edən azadlığın və müstəqilliyin dərəcəsi növbəti nəsəl kifayət etməyə bilər [6].

Etnik münasibətlərin psixologiyasında üç əsas problem tədqiq olunur: münaqişələr necə yaranır, necə cərəyan edir və onları necə həll etmək olar. Bu problem müxtəlif elmlər - sosiologiya, politologiya, psixologiya tərəfindən araşdırılır. Münaqişələrin səbəblərini açıqlayan sosioloji yanaşmada cəmiyyətin sosial təbəqələşməsi ilə əhalinin etnik mənsubiyyəti arasında əlaqələr təhlil edilir. Politoloji yanaşmada “intellektual və siyasi elitanın etnik hissələrinin səfərbər olunmasında, etnik zəmində gərginliyin açıq münaqişə səviyyəsinə eskalasiyasında rolu şərh olunur” [7]. Etnik münaqişələrin səbəblərinə psixologiya sahəsində adətən ümumi nəzəriyyə çərçivəsində baxılır. Psixoloji konsepsiyaların, demək olar ki, hamısı açıq-aşkar və ya örtülü şəkildə davranışda, təsəvvürlərdə öz əksini tapan qruplararası münaqişələrin, sosial rəqabət və düşmənçiliyin səbəblərini ayırırlar. İngilis dilində hətta bu səbəblərin iki növü üçün müxtəlif sözlər var: “reason” (nəyin naminə münaqişəli hadisələr baş verir) və “cause” (hansı səbəb qruplararası rəqabət və ya düşmənçilik hərəkətlərinə gətirib çıxarır). Psixoloqların əksəriyyəti qruplararası münaqişələrin bir hissəsində və ya hamısında “reasons” olmasına şübhə etməyərək, münaqişəni bir araya sığmayan maraqlar, məqsədlər və hətta hər hansı məhdud resurslar uğrunda mübarizə kimi qəbul edir, onların öyrənilməsinə digər elmlərin nümayəndələrinə həvalə edirlər. Amma “causes” kimi bu və ya digər psixoloji xarakteristikasını təklif edirlər:

1. Qruplararası münaqişələr universal psixoloji xarakteristikaların məhsulu kimi. Sosial münaqişələrin yayılma dərəcəsi bir çox nəzəriyyəçini insanların düşmənçiliyinin səbəbini onların təcavüzə, aqressiyaya ehtiyacının kökündə axtarmağa gətirib çıxardı. İlk sosial-psixoloji konsepsiyalardan birinin müəllifi V.Makduqal kollektiv mübarizəni “dalaşqanlıq instinkti”nin təzahürünə aid etmişdi. Belə yanaşma hidravlik model adlandırılır, çünki Makduqalın fikrincə, aqressiya qıcıqlanmaya reaksiya deyil, insanın orqanizmində onun təbiətinə uyğun hansısa

impulsdur. Psixikanın hidravlik modeli Z.Freydin bəşər tarixində müharibələrin səbəbləri haqqında ideyasının əsasında da durur. Freyd hesab edirdi ki, qruplar arasında düşmənçilik qaçılmazdır, çünki insanların arasında mənafə konfliktini prinsip etibarilə yalnız zorakılıq vasitəsilə həll edilir. İnsan əvvəlcə daxilə (ölüm meyli), daha sonra xarici dünyaya yönələn destruktiv meylə malikdir. Qruplar arasında düşmənçilik qrup üçün də faydalıdır, çünki onun üzvlərində sabitliyə, birliyə yönələn müəyyən hisslər vardır. Hər hansı qrupa qarşı düşmənçilik başqa bir neçəsinin birləşməsinə gətirir: müharibələr zamanı tayfaların və ya dövlətlərin daha geniş birləşmələri yaranır, onların daxilində mübarizələrə qadağa qoyulur. Məsələn, barbarlara qarşı mübarizədə yunan dövlətlərinin birləşməsi kimi [8].

Üçüncü hidravlik modelin yaradıcısı Avstriya etnoloqu K.Lorensdir. Onun əsas tezi ondan ibarətdir ki, insanların cinayətlər və müharibələrdə görünən təcavüzkar davranışı bioloji təcavüzkarlığın nəticəsidir. Ancaq yırtıcılarda təcavüz növün saxlanılmasına xidmət edirsə, insan üçün düşmənə qarşı yönəldilmiş və qrupun saxlanılmasına imkan yaradan növdaxili təcavüz xarakterikdir. Ənənəvi mədəniyyətlərin nümayəndələri, bir qayda olaraq, qrup daxilində “öldürmək!” vəsiyyətinə riayət edirlər, hətta Şimali Amerikada davakar yuta-hindular həmqəbilələrin qətlinə tabu qoyurdular.

Belə “yadların” üzərinə aqressiyanın çıxışı olmadığından, Lorensin iddiasına görə, onlar nevrozdan əziyyət çəkirlər. Təcavüz psixologiyası sahəsində aparıcı tədqiqatçı L.Berkovis frustrasiya-təcavüz nəzəriyyəsinin əsas müddəalarından istifadə edib, təcavüzün obyektini anlayışını tam qrupa qədər genişləndirmişdi. O güman edirdi ki, təcavüzün obyektini yalnız şəxsin özü deyil, həm də onunla bu və ya digər əlamətlər üzrə assosiasiya yaranan şeylər ola bilər. Çünki belə əlamətlər kimi, ilk növbədə, irqi və etnik mənsubiyyət çıxış edir [9].

Lakin qruplararası münaqişələrin universal psixoloji xarakteristikası baxımından müzakirə zamanı ciddi problemlər üzə çıxır. Sadalanan yanaşmaların əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, onların hamısı qruplararası münaqişələri ya şəxsiyyətarası, ya da şəxsiyyətdaxili münaqişələrə aid edir. Əgər Berkovis kimi qrup kontekstini əlavə edirlərsə, onda normaların, dəyərlərin və digər sosial davranış tənzimləyicilərinin roluna diqqət yetirmirlər.

2. Qruplararası münaqişələrin əsası kimi insan və qruplar arasındakı fərqləri təhlil edən yanaşmalar arasında ən məşhuru “Avtoritar şəxsiyyət” konsepsiyasıdır. Alman sosioloqu T.Adorno və başqaları Z.Freydin ideyalarına əsaslanaraq, uşağın yad qruplara münasibətini onun erkən yaşda ictimailəşməsi prosesi ilə, xüsusən ailədə ambivalent emosional münasibətlər ilə əlaqələndirirlər. Məsələn, formal, sərt münasibət hökm sürən ailədə təcavüzkarlığın bir hissəsi fərdin özünü eyniləşdirmədiyini, yəni xarici qrupa yönəlir. Onlar üçün bütün yad qrupları qəbul etməməyin ümumi tendensiyası və öz qrupunun dəyərinin artırılması normal sayılır.

Sonralar “avtoritar şəxsiyyət” adlandırılmış yeni antropoloji tipin başqa xarakteristikaları da təsvir edilmişdi: avtoritetlərə kor-koranə tabe olmaq, hamı tərəfindən qəbul edilmiş dəyərlərə əməl etmək, stereotip düşüncə, təcavüzkarlıq, bütün insanlara kinli münasibət. Bu yanaşmanın tərəfdarları hər hansı xalqda nüfuzlu şəxsiyyətlərin üstünlüyü haqqında fikir bildirmədən vurğulayırlar ki, əhalinin çox hissəsi “orta” səviyyəlidir.

Amma onların fikrincə, sosial şərait imkan yarada bilər ki, bu və ya digər ölkədə avtoritar şəxsiyyət müəyyən bir dövr üçün səciyyəvi olsun. Bu fenomen Almaniyada I Dünya müharibəsində məğlubiyyətdən və Versal sülh müqaviləsindən sonra müşahidə olunurdu. Amma belə bir sual yaranır ki, şəxsiyyətin avtoritar xüsusiyyətlərini sistem yaradır, yoxsa insanların fərdi xüsusiyyətləri avtoritar sistemi doğurur? Bundan başqa, avtoritar şəxsiyyət konsepsiyası sosial-psixoloji sayılmır, çünki ayrı-ayrı fərdlər deyil, bütöv toplum qruplararası münaqişələrə daxildir.

3. Real münaqişələr nəzəriyyəsi “qruplararası münaqişələr yalnız bir qrupun qalib ola biləcəyi, həm də başqalarının maraqlarına zərər vuracaq uyuşmaz qrup maraqlarının nəticəsidir” fərziyyəsinə əsaslanır. Sosial psixologiyada bu nöqteyi-nəzərin ən tanınmış tərəfdarı amerikalı alim M.Şerifdir. O, belə bir fərziyyə irəli sürmüşdü ki, iki qrupun rəqabət formasında qarşılıqlı funksional asılılığı bilavasitə düşmənçiliyə aparır, bu da özünü neqativ stereotiplərdə, həmçinin qrup birliyinin artmasında göstərir. Bunlar birlikdə düşmən hərəkətlərinə gətirir [10].

4. Sosial identiklik nəzəriyyəsi. Ötən əsrin 60-70-ci illərində Britaniya psixoloqları A.Teşfelin başçılığı ilə araşdırmalar nəticəsində ziddiyyətli qrup hədəflərinin qruplararası rəqabətin və düşmənçiliyin yaranması üçün məcburi şərt olmaması barədə təsirli nəticələr almışdılar. Onlar hesab edirdilər ki, yalnız bir qrupa aid olmaq, yəni sosial kimlik və əlaqəli koqnitiv və qavrayış prosesləri qruplararası qarşılıqlı rəqabətin yaranması üçün əsas sayıla bilər. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, real həyatda “təmiz” sosial rəqabətə nadir hallarda rast gəlinir. Digər tərəfdən, qrupun üzvlüyü ilə əlaqəli psixoloji proseslərdən təsirlənməyən real maraq mənbələri nümunəsini vermək çətinidir. Belə ki, etnik münaqişələrin əksəriyyətinin psixoloji və sosial səbəbləri bir-birindən asılıdır.

Etnik münaqişələrin proqnozlaşdırılması, qarşısının alınması və həlli müasir elmin mühüm vəzifəsidir, lakin bəzi amillər onların nizama salınması, tərəflərin qarşılıqlı anlaşmasının axtarışını çətinləşdirir. Bunlara aiddir: münaqişə edən etnik qrupların mədəni xarakteristikaları (dil, din, həyat tərz), ictimai-siyasi statusa görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlər; tarixən qısa müddət ərzində etnoslardan birinin yaşadığı ərazidə vəziyyətin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi. Həmçinin münaqişə tərəflərindən kənar münaqişənin davam etdirilməsində maraqlı olan qüvvələrin mövcudluğu münaqişə edən tərəflərin bir-birinə münasibətində neqativ stereotipləri formalaşdırır [6].

Məhdud resurslar (ərazi, hakimiyyət, nüfuz) uğrunda mübarizədə uyuşmaz hədəflərə malik olan qruplar arasında ziddiyyət münaqişənin adətən obyektiv münaqişəli vəziyyət adlandırılan mərhələlərindən biri olur. Sözsüz ki, etnik birliklər arasında ziddiyyətlər, sözün geniş mənasında millətlərarası gərginlik, demək olar ki, hər yerdə var. Heç bir polietnik cəmiyyət onsuz keçinmir. Əksər hallarda gərginlik dominant etnik birliyin və etnik azlığın arasında mövcuddur, amma o, açıq, münaqişəli hərəkətlər formasında, həm də gizli ola bilər. Sonuncu halda, gərginlik sosial rəqabətdə özünü göstərir. Amma mövcud sosial ziddiyyətlər münaqişəli hərəkətlərin səbəbləri arasında həlledici rol oynamalarına baxmayaraq, onlarla birbaşa bağlı deyil. Mübarizə edən tərəflər öz maraqlarının uyğunsuzluğunu dərk edərlərsə və davranışın uyğun olan motivasiyasına

malikdirlərsə, münaqişəli hərəkətlər yaranır. Başqa sözlə, münaqişənin emosional yetişməsi mərhələsinin dərk edilməsi çox əhəmiyyətlidir. Yaşanan “tarixi haqsızlıqlar” aşağı statuslu etnik azlıqların ədaləti bərpa etmək arzusuna səbəb olur, amma bu mütləq ani reaksiyanın yaranmasına gətirmir. Münaqişəli qarşılıqlı təsirin başlanğıcına qədər çox illər keçir, bu dövrdə etnik toplum intiqam ideyası ətrafında birləşir [11].

Əgər obyektiv münaqişəli vəziyyət dərk edilmişdirsə, etnikarası münasibətlərə məxsus emosionallığa, bəzən irrasionallığına görə baş verən təsadüfi hadisələr münaqişənin ən kəskin mərhələsinə, yəni münaqişəli qarşılıqlı təsire gətirib çıxara bilər. Lakin vəziyyətin hətta münaqişəli kimi dərk edilməsi vaxtı sosial rəqabət münaqişəli qarşılıqlı təsirlə nəticələnməyə bilər. Bir qayda olaraq, qruplararası münasibətləri qeyri-stabil və qanunsuz kimi qəbul etdikləri halda, aşağı statuslu qruplar yüksək statuslu qruplarla mübarizəyə girir.

Münaqişəli qarşılıqlı təsir mərhələsində etnik münaqişələr eskalasiya tendensiyasına malikdir. Bu da onu göstərir ki, tərəflər “yüngül” taktikalardan artıq “ağır” taktikalara – qeyri-zorakı xarakterli hərəkətlərdən (mitinqlər, nümayişlər, “vətəndaş itaətsizliyi” aksiyaları) gec-tez qan tökülməsinə gətirən kütləvi toqquşmalara keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji nöqtəyindən nəzərdən münaqişə yalnız münaqişəli fəaliyyətlə başlamır, həm də onların sonuyla bitir. Birbaşa qarşıdurma başa çatdıqdan sonra – “yaraların sağalması” mərhələsində - münaqişə sosial rəqabət şəklində davam edə, özünü düşmən və xurafat şəklində göstərə bilər.

Etnik münaqişələrin tənzimlənməsi prinsipləri bunlardır: 1) münaqişənin legitimləşdirilməsi - mövcud hakimiyyət orqanları və münaqişə tərəflərinin müzakirə və həll olunmalı problemini (münaqişə mövzusunun) rəsmi tanınması; 2) münaqişənin institusionallaşdırılması - hər iki tərəfin qəbul etdiyi qaydaların, normaların, sivil qarşıdurma davranışının tənzimlənməsinin inkişafı; 3) münaqişənin hüquqi zəminə keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu; 4) danışıqlar prosesinin təşkilində vasitəçilik institutunun tətbiqi; 5) münaqişənin həllinə informasiya dəstəyi, münaqişənin gedişatı haqqında məlumatın əldə olunmasında danışıqların “şəffaflığı” və s. [10].

Etnopolitik münaqişələr sahəsində bütün digər münaqişələrdə olduğu kimi, sınaqdan çıxmış qaydalar effektiv olur: münaqişələrin qarşısını almaq daha asandır, nəinki sonradan həll etmək. Dövlətin milli siyasəti də buna yönəldilməlidir. Etnik münaqişələr əsasən açıq xarakterli olurlar, maraqların toqquşması baş verir və onların bir sıra tipik xüsusiyyətləri olur. Bu: 1) Zəruri açıqlıq - kütlələrə apelyasiyanı, onların bu və ya digər tərəfin dəstəyinə aktiv səfərbərliyini nəzərdə tutur; 2) Tezliyin artması - insanların qeyri-siyasi sferadakı münaqişələri sülh yolu ilə həllini tapmayanda siyasi sferaya keçirlər, yəni dövlət müdaxiləsini tələb edirlər; 3) Ümumi əhəmiyyət - münaqişə şəxsi və ya lokal olsa da, o, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün mütləq olan dövlət səviyyəsində qərarın qəbul olunmasıyla bitir. Beləliklə, istənilən etnosiyasi münaqişə hər bir insana toxunur; 4) “Hökmrənlik – tabe” prinsipi - etnosiyasi münaqişələr sosial məkanda cərəyan edir və onların əsas məqsədi güclü olan tərəflərin siyasi hökmrənliyini bərqərar etməkdir; 5) Münaqişənin həllinin vasitəsi kimi güc resurslarından istifadə etmək fürsəti. Cəmiyyətdə hakimiyyətin bütün növlərindən yalnız dövlət qanuni güc tətbiqi hüququna malikdir. Bir halda ki dövlət praktiki olaraq siyasi institut kimi bütün siyasi münaqişələrin vacib

iştirakçısıdır, həmişə son arqument kimi gücdən istifadə edə bilər, həm də tamamilə qanuni əsaslarla. Bu da potensial olaraq etnosiyasi münaqişələri öz nəticələrinə görə daha təhlükəli və dağıdıcı edir [8].

Əsas problem millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun necə həll olunmasındadır. Əgər sözdə deyil, əməldə ona riayət olunsa, münaqişələrlə müşayiət olunacaq vahid dövlətin parçalanması baş verə bilər. Amma onu tanımamaq da olmaz, buna görə bu sahədə dünya təcrübəsinin bəzi nəticələrini nəzərə almaq lazımdır. Onların mahiyyəti bunlardan ibarətdir: milli öz müqəddəratını təyin etmə ideyası (“tam ayrılmaya qədər”) milli baza prinsipi kimi uğursuzdur. Birincisi, ona görə ki, etnosun hüquqlarını fərdin hüquqlarından üstün tutur. Bu, bir qayda olaraq, qəsbkar rejimlərin yaranmasına aparır - xalq adından əvvəlcə azlıqların hüquqları, sonra isə bütün əhalinin vətəndaşlıq hüquqları pozulur. İkincisi, bu ideya əhalinin etnik homogenliyinin qurulmasına əsaslanır ki, bu, yenə də mütləq vətəndaşlıq hüquqlarının pozulmasına gətirir.

Münaqişə həmçinin iki komponentdən asılıdır: şəraitdən və münaqişə tərəflərindən. Buna görə də, münaqişənin həllini bu iki faktorla bağlı dəqiq araşdırmaq lazımdır. Münaqişə heç vaxt statik olmur. O, faktiki olaraq, bütün parametrlər üzrə daim inkişaf edir. Münaqişənin dəyişikliyi, inkişafı faktı onun nizama salınması üçün geniş imkanlar yaradır. Məhz münaqişə tərəfləri arasında yeni aspektlərin yaranmasına görə iştirakçılar dünən qeyri-mümkün görünən razılığa gələ bilərlər. XX əsr belə münaqişələrin həllinin universal reseptini vermədi. Yeganə aşkarlanan fakt odur ki, münaqişənin tərəfləri arasında bilavasitə razılığa nail olunmamışdırsa, onun həlli mümkün olmayacaq. Üçüncü tərəf vasitəçi və ya zəmin rolunu yerinə yetirə bilər. Amma münaqişənin sülh transformasiyasının şərti yalnız güc tətbiqindən imtina ola bilər, məhz ona görə ki, yekunda münaqişə edən tərəflər arasında nifrətin aradan qaldırılmasına ciddi hazırlıq lazımdır [6].

Bugünkü istənilən millisərhədlərin yenidən biçilməsi prinsipətibarilə yolverilməzdir. Dövlət quruluşunun mümkün dəyişiklikləri vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını sıxışdırmamalıdır, etnik daxil olmaqla, bütün qrupların hüquqları prioriteti var. Dövlət sərhədlərini ancaq etnosların yaşadığı sahələr üzrə keçirmək mümkün deyil. Buna görə monoetnik dövlət utopiyadır. Onun yaradılması cəhdləri müvəffəqiyyətsizliyə məhkum edilmişdir.

Ümumi nəticə: millətlərin öz müqəddəratının təyin edilməsi bu gün yalnız etnosların öz mədəniyyətinin saxlanması və inkişafı hüquqlarının bərabərliyi, yəni başqa mədəniyyətin daşıyıcılarının fərqləndirici cəhətlərinə qarşılıqlı hörmət və dözümlü kimi anlaşıla bilər. Münaqişələr bir-birinə bənzəmir və buna görə də müxtəlif münaqişələr birmənalı şəkildə, dünyanın müxtəlif yerlərində yalnız bir və eyni üsulla həll edilə bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия»; Высшая школа, 2012, 304 с.
2. Природа этнического конфликта/
<https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=794729>
3. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М.: Аспект Пресс, 2013, 320 с.
4. Красова Е.Ю. Этносоциология. Учебное пособие по спецкурсу. Воронеж: «ВГУ», 2010.
5. Этнический конфликт: природа, типология, проблемы регулирования /
https://uchebniki-besplatno.com/etnicheskaya-sotsiologiya_1242/etnicheskiy-konflikt-priroda-tipologiya-38371.html
6. Этнические конфликты: как они возникают / <http://mirznanii.com/a/202999/etnicheskie-konflikty-kak-oni-voznikayut>
7. Тишков В.А., Шабаетов Ю.П. Этнополитология: политические функции этничности: Учебник для вузов. М.: Издательство Московского Университета, 2011, 376 с.
8. Буртовая Е.В. Конфликтология. Учебное пособие. Глава 15. Основные виды межгрупповых конфликтов. 15.3. Этнические конфликты. 2002.
9. Аршба О.И. Современные концепции «управления» этнополитическим конфликтом // Вестник Московского Университета, серия 18, Социология и политология, 2000, №1.
10. Арсеньев В.А. Этнические конфликты: история и типология // Социологические исследования, 1996, №12.
11. Амелин В. Вызовы мобилизационной этничности: Конфликты в истории советской и постсоветской государственности. М.: 1997.

Гултакин Исмаилова
**ЭТНИЧЕСКИЕ КОНФЛИКТЫ КАК ФАКТОР УГРОЗЫ
ГОСУДАРСТВЕННОСТИ**

РЕЗЮМЕ

В статье освещается проблема определения причин этнического конфликта. Рассматриваются основные психологические, социальные и политические подходы, объясняющие природу современных этнических конфликтов. Обосновывается идея о том, что этнический конфликт является многофакторным явлением, в основе которого может присутствовать совокупность целого ряда причин.

Gultakin Ismailova
ETHNIC CONFLICTS AS A FACTOR OF STATE THREATS

SUMMARY

The article highlights the problem of determining the causes of ethnic conflict. The main psychological, social and political approaches that explain the nature of contemporary ethnic conflicts are considered. It also justifies the idea that ethnic conflicts are multifactorial and combines in itself a number of causes.